

книжка ДВУ, до того ж з його продукції споживалася пере-важно дешева книжка, якої в ДВУ не вистачало.

Щодо літератури з техніки, медицини, природознавства, її споживали у незначній кількості. Найбільшим був попит на медичну та технічну книжку – 40 %, а з природознавства, біології та астрономії – 30 %. Найдешевша книжка була з астрономії (14 коп.), медична (25,4 коп.), з біології (68,3 коп.), технічна (1 крб 30 коп.), з рільництва (2 крб). Довідково-юридичну книжку становила три головні підвідділи: кодекси, словники та календарі. Найбільшу роль відігравали календарі, далі йшли словники та кодекси. Щодо плакатів та портретів, то купували та селі переважно портрети – 62 % (виключно російські) від загальної кількості продажу, ціною 14,6 коп. Друге місце посідали картини – 20 % (теж російські), ціною 10 коп., мапи (українські й російські) та плакати (українські) займали незначне місце – 18 %. Середня вартість мап 1 крб 90 коп., плакати – 25 коп. [12, 48].

Дослідивши попит, ми простежили пропозиції й зауваження селян та книгарів стосовно друкованої продукції, що пропонувалась споживачеві. Про попит на книжку у селі бібліотекарі зауважували, що потребу в літературі більшою мірою мало доросле населення, якому не вистачало популярно-наукової та сільськогосподарської книгопродукції. Інтереси молоді зосереджувалися в основному навколо белетристики, творів сучасних письменників (оповідання, романи), книг із питань культури й побуту, соціально-економічних та гуманітарних знань. У свою чергу, середньостатистичний селянин потребував книжок про скотарство, птахівництво, рільництво, садівництво, городництва, лісовпорядкування, про боротьбу зі шкідниками та ін. Багато скарг від селян надходило з приводу ціни на книжки, яка була не доступною, хоча сама книжка була корисною. Особливо дорогою була українська книжка.

Розповсюдженням книжкової продукції на селі займалися самі видавництва, але, починаючи з другої половини 20-х рр., держава ліквідує приватні та майже всі кооперативні, залишивши пріоритетне право продажу друкованої продукції лише за „Книгоспількою” та державними видавництвами [13, 266]. Розуміючи, що це може призвести до ажіотажу з боку споживача, держава наділила певними книготорговельними функціями установи, організації, заклади, які були не пов’язані та й не компетентні у цій справі. Прикладом цього є випадок, який описав С. Сірополько: „Даремно стара бабуся не хотіла брати книжки Левітіна – „Правила гри в футбол” ... Уперті робітники крамниці такі „умовили” її взяти: може, мовляв, і справді перед смертю дове-деться пограти в футбол. Мені ж особисто, – продовжує дописувач, – до 2 пачок махорки на вернула книжка Бондаренка „Як розводити свиней” за 20 коп., хоч її вже давненько переоцінено на 5 коп. Я зауважив продавцеві, що так розповсюджувати літературу не можна, але дістав таку відповідь: „Моя яка діло? Мені наказано...” [10, 836]. Наслідки від продажу книжок „в нагрузку” до дефіцитного краму були жахливими. Селяни більшість книжок, які йшли як додаток до товару, не читали, вони використовувалися на цигарки та накривання глечиків, а скільки затрачено було коштів і праці.

Таким чином, дослідивши особливості попиту та пропозиції книжки в українському селі періоду непу ми дійшли таких висновків: по-перше, забезпечення селянина друкованою продукцією проходило за умов внутрішньополітичних процесів становлення та утвердження радянської влади в УСРР з її контрольно-наглядними функціями у книговидавничій та книготоргівельній сфері, що не могло не вплинути на якість книжкової продукції; по-друге, дослідження показало, що село 1920-х рр. із його соціальною строкатістю мало свого індивідуального споживача, інтереси якого щодо друкованого слова були різнобічні, часто не збігалися із державним замовленням.

1. Литвин В. Учасникам і гостям П'ятого Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. С.В. Кульчицького, А.Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б.Хмельницького, 2004. – Вип. 8.
2. Бабенко С.Г. Історія кооперативного руху: Львівська комерційна академія. – Львів, Інститут українознавства НАН України, 1996; Жатько В.О. Основи журналістики та редакційно-видавничої справи. – К.: СПД В.О. Жатько, 2005; Тимошик М.С. Історія видавничої справи. – К.: Наша культура і наука, 2003; Кізюн В.К. Видавнича діяльність державних, суспільно-політичних та громадських організацій в 20-ті р.: Дис. ... канд. іст. наук / Київський Національний університет імені Тараса Шевченка: 07.00.06. – К., 1994.
3. Ківишар Т. Український книжковий рух як історичне явище (1917–1923). – К.: Логос, 1996.
4. Молодчиков О.В. Книга Радянської України. – К.: Політвидав України, 1974.
5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 174. – Оп. 1. – Спр. 77.
6. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1922. – Ч. 15.
7. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1665.
8. Ауф М., Коваль М. Книгу в маси. – Харків: Книжкова палата УРСР, 1965.
9. Козаченко А. Книжкова продукція УСРР (1923–1926) // Бібліологічні вісті. – 1927. – № 2.
10. Сірополько Степан. Історія освіти в Україні. – К.: Наукова думка, 2001.
11. Скачков В.М. Видавнича справа, поліграфія та книготоргівля на Україні (1917–1963). Бібліографічний покажчик. – Харків: Редакційно-видавничий відділ книжкової палати УРСР, 1964.
12. Нечаєв М. Книжка та її покупець на селі. – К.: Український науковий інститут книгознавства, 1929.
13. Книга и книжное дело в СССР: Сб. док. и мат. (1917–1941). – К.: „Наукова думка”, 1965.

Л.Л. Бабенко

ПОСИЛЕННЯ РОЛІ СПЕЦСЛУЖБ У БОРОТБІ З РЕЛІГІЄЮ ПЕРІОДУ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ

Органи Державного політичного управління в Україні жорстко і неухильно контролювали проведення єдиної загальнодержавної політики. Їхня діяльність як структурного підрозділу ОДПУ СРСР була спрямована на забезпечення реалізації найближчих та перспективних завдань державних і господарських органів, боротьбу з політичним інакомисленням тощо. Одним із пріоритетних напрямів органів державної

безпеки стала боротьба з впливом релігії та церкви, які сприймалися ідеологічною альтернативою радянській владі. В Україні цей вплив становив особливу небезпеку в поєднанні з селянським фактором, якому були властиві відсутність довіри до перетворень на селі та високий рівень релігійності. У кінці 1920-х років більшовицьке керівництво країни на хвилі кризи хлібозаготівель узяло курс на здійснення колективізації селянських господарств. До ескалації насилля, що стало невід'ємною її рисою, інтенсивно інтегрувалися спецслужби.

Зазначена проблема останнім часом частково знайшла висвітлення у працях вітчизняних та зарубіжних істориків, хоча більшість із них зосереджує увагу лише на окремих аспектах репресивної діяльності органів з надзвичайними повноваженнями. Так, московські історики О. Мозохін і Т. Гладков у контексті дослідження діяльності В. Менжинського на посаді голови ОДПУ досліджують боротьбу з куркульством [1]. Новий погляд на проблему пропонує Р. Подкур, акцентуючи увагу на з'ясуванні механізму інформування органів влади в центрі і на місцях співробітниками органів ДПУ в період колективізації [2]. Регіональний аспект репресивної політики держави щодо селянства знайшов відображення у публікації О. Бажана [3]. Загальні проблеми формування атеїстичної політики радянської держави досліджує В. Пашенко [4]. До вивчення особливостей здійснення антирелігійної політики на селі у 1920–1930-х роках зверталася й автор цієї статті [5].

Незважаючи на наявність значної кількості опублікованих праць, присвячених темі колективізації в Україні, досі відсутні студії, котрі б реконструювали таємний механізм подолання впливу релігії на свідомість селянства у системі радянських перетворень. Передусім же вивченню питання сприяє залучення до наукового обігу архівних джерел Державного архіву Служби безпеки України. Метою пропонованого дослідження є з'ясування змісту і конкретних методів діяльності спецслужб стосовно духовенства у контексті здійснення колективізації в Україні.

Напередодні колективізації політична ситуація в українському селі була надзвичайно складною, а так звані соціалістичні перетворення, за визнанням самих радянських функціонерів, відбувалися дуже повільно. Причини перманентного конфлікту з „сільською дрібнобуржуазною масою” вони наївно шукали поза площиною власної політики. Між тим сваволя радянських лямпенізованих чиновників, які уособлювали владу, викликала антирадянські настрої населення. Про численні факти беззаконня найвищим партійним інстанціям ставало відомо не тільки із скарг, листів і матеріалів перевірок, але й зі спецповідомлень та доповідних записок органів ДПУ на місцях. Наприклад, у доповідній записці в ЦК ВКП(б) йшлося про відмову сільської бідноти Леонтіївської сільради Кочкарівського району на Херсонщині вступати до колгоспу та брати участь у перевиборах до рад. Причиною стало те, що з 1922 по 1928 рр. місцеві комуністи займалися катуванням селян: „...відшмагали 100 осіб. Дітям випікали очі, жінок за волосся прив'язували до кінських хвостів, били. Про це заявляли представникам окружних і районних органів влади, але ніяких заходів [вжито] не було”. Під час

перевірки комісією ЦК ВКП(б) ці факти підтвердилися [6, 1-1 зв.].

У повідомленнях про конфронтацію на селі чекісти іноді об'єктивно вказували й на її природу: „Дуже часто можна спостерігати недоброзичливе ставлення селян до своїх сільських комуністів з тієї причини, що комуністи села відриваються від маси, селянство звикло дивитися на комуністів як на адміністраторів, що стягують з них ті чи інші повинності. Останні грубо поводяться з населенням, своєю поведінкою і роботою дискредитують всю партію” [7, 8].

Органи ДПУ інформували владу і про кризові наслідки продовольчої політики на селі. Наголошуємо, що стан напівголодного існування став перманентним, а ознаки голоду супроводжували Україну задовго до 1933 р. Ще у 1926 р. у доповіді керівництва ДПУ УСРР констатувалося „погіршення матеріального стану бідняцьких селянських господарств”, особливо в Одеському та Миколаївському округах. Тут спостерігалися висока захворюваність дітей через недоїдання, два смертних випадки з тієї ж причини, а на Миколаївщині в окремих районах голодувало до 50 % населення, що посилювало політичну напругу в аграрному секторі [8, 79-80].

У загальні антибільшовицькі настрої селянства був міцно інтегрований і релігійний фактор. Керівництву КП(б)У довелося визнати, що антирелігійні заходи проводилися „без достатньої обережності і підготовленості, тому не завжди досягали позитивних результатів” [9, 85]. Відтак це шкодило „змицці з селянством” і потребувало від агітаторів розуміння того, що „для селянських мас релігія заміняє майже всі форми культурної свідомості та побуту”, пряме ж „руйнування релігії озлоблює маси”, „допомагає утвердитися думці про радянську владу як владу антихриста” [10, 99-100].

Однак держава не тільки не відмовилася від репресивної політики щодо духовенства, але й посилила її з початком колективізації. Через пресу та інші пропагандистські засоби акцентувалася увага на зростанні політичної активності духовенства, його шкідливого впливу на селянство. Істотну роль у збереженні хибного ортодоксального курсу антирелігійної політики та активізації й удосконаленні оперативної, агентурної, репресивної форм діяльності чекістських органів відіграло кілька чинників. По-перше, здійснення колективізації потребувало ідейно-політичної монолітності у сільському середовищі. Оскільки релігія розглядалася як альтернативна ідеологія, що користувалася величезним впливом на свідомість селянина, її слід було нейтралізувати або знищити. Застосування пропагандистських і адміністративних методів у попередні роки не дало бажаних наслідків, тому держава націлює спецслужби на „активізацію роботи по церковниках”. По-друге, репресії і адміністрування стосовно духовенства викликали небезпечну реакцію, а саме: збільшення числа скарг у центральні органи влади від релігійних громад, співчуття до становища духовенства, причому навіть серед атеїстів, „розпалювання фанатизму сільської релігійної маси”. Останнє було вкрай небажаним для концентрації агітаційних і організаційних зусиль комуністів на проведенні колективізації. По-третє, реально мала місце критика заходів радянської влади на селі, котрі призводили до

погіршення соціально-економічного становища селян, з боку духовенства та ототожнення її з „владою антихриста”. Нерозуміння або ігнорування представниками влади гносеології такої критики посилювало існуючий антагонізм, слугувало компрометуючим матеріалом, що давав підстави до розгортання репресій. По-четверте, теза Сталіна про загострення класової боротьби в період будівництва соціалізму призвела до тенденційного трактування соціально-класової структури села напередодні й у період колективізації. Всіляко підкреслювалася спільність класових інтересів духовенства і куркульства, їх непримиренна ворожість до колективізації та інших заходів радянської влади на селі. Оскільки куркульство підлягало знищенню як клас, духовенство мало розділити аналогічну перспективу.

Постанови і директиви закритих засідань ЦК і політбюро більшовицької партії націлювали органи ОДПУ–ДПУ на „вилучення антирадянського елементу з села”. У травні 1928 р. постановою ЦК КП(б)У рекомендувалося „посилити роботу з активно виступаючими антирадянськими елементами”, застосовуючи до них репресії. Конкретизувалися й категорії – колишні поміщики, поліцейські, попи, куркулі. Спеціальним рішенням ЦК зобов’язував керівника відомства В. Балицького „негайно вжити всіх заходів до посилення апарату спостереження ДПУ на селі, забезпечити достатню гнучкість його щодо своєчасного інформування про всі настрої і вияви антирадянської діяльності на селі” та „триматися в рамках вказівок про особливу обережність в репресіях до тих окремих середняків, які потрапили під вплив куркулів і попів” [11, 50-51]. На одному із засідань колегії ДПУ УСРР цього ж року була поставлена вимога в процесі інформування вищих органів влади республіки про політичні настрої на селі, „чітко і точно вказувати, до якого прошарку належить особа”, яка висловлює антирадянські погляди та які прошарки сільського населення їх поділяють [12, б/н].

Нарком В. Балицький, володіючи численними фактами протистояння на релігійному ґрунті, в 1928 р. націлював органи ДПУ та відділи культів НКВС проводити на місцях гнучку тактику регулювання релігійного життя на селі, де релігійні громади „здебільшого склалися з незаможного та середнього селянства”, а стосунки з ним „у сучасних складних умовах набувають також і політичного значення” [13, 102]. Отже, спецслужби розглядали посилення боротьби з церковниками як важливу ланку успішного проведення колективізації, а духовенство і релігійні громади як чинник її стримування.

Уже в 1928 р. у оперативних матеріалах одеських чекістів відзначається „реакційний вплив духовенства, яке катує класові суперечності та прагне підкорити бідному куркульському впливу”. Зокрема католицький ксьондз Енгельського району Вольф закликав селян не зазіхати на чуже добро, не заздрити заможнішому господарю: „Якщо заможнішого обернуть, то й бідняку ніякої користі не буде”, що було виглумачено як заклик до саботажу хлібозаготівельної кампанії [14, 53]. Про оперативно-агентурні розробки та реалізацію заведених за їх матеріалами справ йдеться також у щотижневих зведеннях секретно-оперативного відділу ДПУ за 1928 р. Так, повідомлялося, що в селі Петриківка Дніпропетровського округу ліквідована „попівська

антирадянська організація, яка складалася з священників Аврамова і Федосова, колишнього ченця, а нині куркуля Стативого, які вели антихлібозаготівельну та антиколгоспну агітацію [15, 14 зв.].

Динаміка навантаження на територіальні підрозділи ДПУ в Україні настільки зростає, що на це змушений був реагувати ЦК КП(б)У. В циркулярному листі за підписом П. Любченка від 24 квітня 1929 р. звертається увага партійних організацій на надмірне „використання в кампаніях перевиборів до рад, хлібозаготівель та ін. співробітників ДПУ, особливо начальників місцевих органів ДПУ”, що негативно відбивається на безпосередній оперативній роботі, тоді як „оперативне обслуговування цих кампаній потребує більш впертої роботи апарату ДПУ” [16, 187].

У період проведення суцільної колективізації керівництво органів ОДПУ–ДПУ розробило цілий ряд оперативних заходів з ліквідації „церковної контрреволюції”. Вони були викладені у низці циркулярних листів і директив. Оскільки документи призначалися винятково для службового користування і друкувалися у суворій відповідності з кількістю адресатів, механізм реалізації запланованих заходів подавався гранично відверто. На засіданні колегії ОДПУ 31 січня 1930 р., наступного дня після виходу постанови ЦК ВКП(б) „Про заходи з ліквідації куркульських господарств в районах суцільної колективізації”, у виступі начальника секретно-оперативного управління Є. Євдокімова йшлося про забезпечення виконання репресивних заходів стосовно антирадянських і куркульських елементів, які ділилися на дві категорії. До першої, поряд з „ідеологами” і „натхненниками” контрреволюційних виступів, „активними куркулями з махровим бандитським минулим”, зараховувався й „антирадянський актив церковників і сектантів”, справи яких мали розглядатися в позасудовому порядку „трійками”, затверджених колегією ОДПУ. Учасники засідання звернулися до В. Молотова з проханням розтлумачити деякі аспекти політики партії. Однак останній передав лише думку Й. Сталіна про недоцільність перетворення конкретної директиви ЦК про куркуля „з предмету проведення в життя в предмет широкій агітації серед активу чекістів” [1, 259-260].

Конкретні шляхи і методи ліквідації „церковної контрреволюції” визначалися у циркулярному листі за № 37 „Про стан і перспективи церковного руху і чергові завдання органів ОДПУ” від 22 березня 1930 р. за підписом начальника СОУ Євдокімова, його заступника Тучкова та начальника 6-го (антирелігійного) відділення Полянського. Квінтесенцією документу, яка визначила перспективу духовенства у зв’язку з колективізацією, є констатація того, що „церковні організації перетворилися у суто антирадянські... Цей процес особливо різко виявляється на селі, де церковники нерідко є керівниками контрреволюційних організацій і угруповань, організаторами і натхненниками масових куркульських виступів. Церква є, по суті, контрреволюційною організацією і виразницею інтересів соціальних верств, ворожих пролетарській диктатурі” [17, 1]. При цьому підкреслювалося, що в районах суцільної колективізації, де було визнано за доцільне масове закриття церков, „всі попи, незалежно

від течії, є тут озлобленими і активними ворогами соціалістичного будівництва”, вони становлять „своєрідний єдиний фронт проти нас”. Таким чином, у свідомості співробітника органів ДПУ створювався образ запеклого ворога як об’єкт його фахової діяльності.

Чекісти наголошують, що в 1929 р. спостерігалася „висока контрреволюційна активність на релігійному ґрунті”. Ці виступи і демонстрації, на їхню думку, були спричинені не тільки „незаконними” методами закриття церков і храмів, що мали місце, а й „цілком законними з боку держави”, якщо їх так можна, звісно, кваліфікувати, з погляду загальнолюдських принципів моралі, – використання під культурно-освітні потреби помешкань священників, позбавлення їх права голосу, обкладання надмірними податками, зняття церковних дзвонів, встановлення радіоантен на дзвіницях тощо. Керівництво ОДПУ тенденційно визначає соціальну базу таких виступів: „Оскільки церква в більшості спирається на куркулів, то такі демонстрації часто набувають антирадянського характеру... Зараз уже цілком сформувався блок куркульства з церквою” [17, 5]. Деморалізованому і жорстко контрольованому на той час духовенству чекісти приписують роль провідників антиколгоспного руху: „В тих районах, де відсутні готові керівники контрреволюційних організацій і виступів (колишні білі офіцери, колишні главари банд, есери та ін.), там, як правило, їх замінюють церковники”. Відтак головним завданням поточного моменту територіальних підрозділів ОДПУ висувалося таке: „Соціалістична перебудова села і ліквідація куркульства як класу ставлять перед нами завдання ліквідації центрів церковної контрреволюції” [17, 6]. Для їх виявлення (а на практиці – фабрикування) чекістам слід було сконцентрувати увагу на найбільш вразливих моментах становлення духовенства. Зокрема при закритті церков органи ДПУ орієнтувалися на „серйозну і велику чекістську підготовку”, з метою недопущення „ексцесів і проволок”. Оперативними засобами вони мали виявляти всіх неблагонадійних, котрі могли ініціювати протестні акції, та нейтралізувати їх. Вкотре легалізувалося й диференційоване ставлення держави до різних церковних течій, що вказує на ступінь досягнутого між ними компромісу: „При закритті церков слід виходити з того, щоб у першу чергу були закриті іосифівські та сергіївські церкви, потім ВВЦСівські і лише в останню чергу – обновленські” [17, 6 зв.].

Духовенство, яке залишилося без парафій, продовжувало перебувати під контролем спецслужб. Воно підлягало виселенню з районів суцільної колективізації, причому в першу чергу виселялися ті священники, на яких був зібраний компрометуючий матеріал. Інші категорії також „поступово необхідно буде виселити: і тих найбільш шкідливих служителів культу, стосовно яких місцеві відділи ОДПУ не матимуть достатньо компрометуючих матеріалів, і тих, чії церкви просто виявилися закритими”.

Циркуляр вимагав зайняти „особливу лінію” стосовно такої специфічної категорії, як священники-освідомлювачі. Цінну агентуру слід було „зберегти для подальшої роботи по церковниках”; „менш цінні освідомлювачі, котрі можуть бути виселені з районів суцільної колективізації, не повинні втрачати зв’язок з органами ОДПУ. Їх треба використати як освідомлювачів і на новому місці проживання,

повідомивши про їх переїзд у відповідні територіальні органи”. У тексті документу підкреслено, що до агентури „абсолютно некорисної в сенсі їх працездатності” та „дворушників” необхідно застосовувати „суворі репресії” [17, 7].

Політика суцільної колективізації внесла певні корективи у питання добровільного зречення духовного сану. Якщо раніше „з тактичних міркувань не завжди владі було вигідно заохочення духовенства до зняття сану”, то нині „ОДПУ рекомендує не перешкоджати духовенству знімати сан”. Водночас керівництво застерігає не допускати передчасного зречення обновленського духовенства, а священниками-спецагентами лише в тому випадку, якщо „цей акт може зіграти велику позитивну політичну роль у справі розвалу і дискредитації церкви або в тих випадках, коли наші агенти провалені, або втратили всяку цінність в роботі по церковниках” [17, 7 зв.].

Циркулярний лист також націлював чекістів республіки на оперативно-організаційні заходи по остаточній ліквідації монастирів і висланню їх насельників через Особливу нараду при колегії ОДПУ, а на їх базі – створення сільськогосподарських артілей і товариств. Та найголовніша увага зверталася „на рішучі заходи щодо посилення спецагентури серед церковників, виявлення та ліквідації церковно-монархічних легальних і напівлегальних організацій”. Інформаційно-освідомлювальну мережу рекомендувалося ретельно перевірити та активізувати її роботу. На цю ділянку звертають увагу і циркуляри від 31 серпня 1930 р. та від 28 січня 1931 р. Останній, за підписом Менжинського, стосується так званої церковної лінії гучної кримінальної справи „Весна”. Голова ОДПУ вимагає всі наявні агентурні розробки, що мають схожість з ліквідованою організацією, „опрацювати якнайретельніше шляхом включення в них спецагентів із церковників”, а також скористатися ліквідованою організацією для придбання нової агентури, мотивуючи це тим, що „об’єкти даної організації можуть бути найбільш цінними спецагентами як особи, котрі відігравали велику роль у контрреволюційній діяльності церковників” [18, пакет б/н].

Результати виконання директивних вказівок з’явилися майже відразу після їх надходження. Кримінальні справи цього періоду набули широкого пропагандистського резонансу, характеризувалися чималою кількістю фігурантів і наявністю так званих філій у різних місцевостях СРСР. Наприклад, справи „Самосвятців” та „Іоанітів” у провадженні белгородських чекістів охоплювали більше 300 осіб та зв’язки з Києвом, Путивлем, Кременчуком [19, 1-6]. У січні 1931 р. справу під аналогічною назвою „Самосвятці” завершив Воронежський відділ ОДПУ, зазначивши, що „ця контрреволюційна повстанська організація” діяла на території Центрального чорноземного округу і України [20, 1-122]. Ще більшого розголосу набула справа „Політичного і адміністративного центрів всесоюзної контрреволюційної монархічної організації церковників „Істинно-православна церква” [21, 1-92].

Не відставали показники репресій і в округах. Зокрема в селі Кочубеївка на Поділлі „антирадянським угрупованням” з 6-ти осіб став церковний актив села. Усі вони кваліфікувалися як куркулі, а їхня агітація

полягала у критиці політики розкуркулення та недопущенні представника Живої церкви до виконання культових обов'язків [22, 7]. В інформаційному зведенні вінницьких чекістів повідомлялося, що ними „обліковані і проробляються” члени релігійної громади старообрядців села Жуківці, які перешкоджають зростанню колгоспу [23, 57]. Поряд з цим продовжувалася практика адміністрування та утисків духовенства. Уповноважений ДПУ Бершадського району Маркелов повідомляв секретареві райкому про факти надмірного обкладання податками священнослужителів, проведення повного опису та вилучення всього домашнього майна, інші зловживання. А священник села Богущівка Барського району П. Сирота особисто подав скаргу секретареві райкому, яка починається словами (орфографія збережена – Л.Б.): „Я є службовцем культу при релігійній громаді, виконую свої обов'язки і ні до чого не торкаюся. Податки, що з мене причитаються, виплачую”. Сільські активісти на чолі з головою комітету незаможників конфіскували у нього мізерні запаси хліба, майже щодня викликають до сільради і вимагають взяти державну позику на 150 карбованців, за відсутності необхідної суми грошей періодично саджають під арешт, відверто вимагають: „Поп, очисти нам село” тощо. Священик просить захистити його від „утисків сільської ради”, яких він „уже не в силі переживати” [24, 40].

Таким чином, радянська влада не відмовилася від ортодоксального курсу, спрямованого на ліквідацію релігії і церковних організацій. Якщо впродовж 1920-х рр. вона змушена була адаптуватися до релігійної опозиції селянства й на рівні директивних документів партійно-радянських органів корегувати окремі напрями антирелігійної пропаганди, то з початком колективізації й зміною соціально-структурного балансу на селі, перейшла у відкритий наступ на православну церкву і духовенство. Останнє кваліфікувалося як контрреволюційна сила, що становить загрозу соціалістичним перетворенням. Одним із найголовніших інструментів реалізації державної політики стали спецслужби, на які покладалися інформаційно-аналітична, оперативно-агентурна та репресивна функції.

1. Мозохин О., Гладков Т. Менжинский. Интеллигент с Лубянки. – М., 2005.
2. Подкур Р. Колективізація 1930-х рр. очима співробітників органів державної безпеки // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – Вип. 30. – К., 2005.
3. Бажан О. Форми і методи репресивної політики радянської влади на Сумщині в 1920 – початку 1930-х років // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – Вип. 30. – К., 2005.
4. Пащенко В., Киридон А. Більшовицька держава і православна церква в Україні. 1917–1930-ті роки. – Полтава, 2004.
5. Бабенко Л. Сільські священники як об'єкт радянської репресивної системи (на матеріалах справи Г.П.Ковалевського) // Український селянин: Зб. наук. пр. – Черкаси, 2002. – Вип. 6; Бабенко Л. Селянський фактор в антирелігійній політиці більшовицької держави у міжвоєнний період: реалії протистояння / / Український селянин: Зб. наук. пр. – Черкаси, 2004. – Вип. 8.
6. Російський державний архів соціально-політичної історії (Далі – РДАСПІ). – Ф. 1. – Оп. 85. – Спр. 363.

7. Державний архів Чернігівської області (Далі – ДАЧО). – Ф. Р. – 15. – Оп. 5. – Спр. 10.
8. РДАСПІ. – Ф. 17. – Оп. 85. – Спр. 169.
9. Центральний державний архів громадських об'єднань України (Далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1757.
10. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 749.
11. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 6.
12. Державний архів Служби безпеки України (Далі – ДА СБУ). – Ф. 13. – Спр. 195.
13. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 34.
14. Державний архів Одеської області. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 1608.
15. ДА СБУ. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 7.
16. Державний архів Вінницької області (Далі – ДАВО). – Ф. П-29. – Оп. 1. – Спр. 470.
17. ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 383.
18. ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 385.
19. ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 388.
20. ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 389.
21. ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 1037.
22. Архів Управління Служби безпеки в Хмельницькій області. – Спр. П – 13746.
23. ДАВО. – Ф. П-51. – Оп. 1. – Спр. 497.
24. ДАВО. – Ф. П-41. – Оп. 1. – Спр. 121.

I.В. Рибак

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІ ЗАКЛАДИ У СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВІЙ ІНФРАСТРУКТУРІ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА (1929–1940 рр.)

Задекларована у назві тема знайшла часткове висвітлення у радянській історіографії, яка значно перебільшувала піднесення культурного розвитку українського села в період передвоєнних п'ятирічок [1]. У сучасній історичній науці зроблено спробу переосмислити досягнення радянського колгоспного села в царині культури [2]. У цій статті автор акцентує увагу на невирішених проблемах і труднощах роботи сільських культурно-освітніх закладах з метою з'ясувати їх реальний стан та вплив на підвищення культури сільських трудівників. Об'єкт вивчення – соціально-побутова інфраструктура українського села у 1929–1940 рр., предмет – культурно-освітні заклади, їх вплив на підвищення культури сільських трудівників.

У 1929 році на селі діяло 13320 закладів культури, 82% становили хати-читальні [3, 132]. Центральним напрямом їх роботи була не організація змістовного дозвілля, а агітація за колгоспний лад, антирелігійна та антицерковна діяльність. Саме цим були просякнуті концерти та виступи художньої самодіяльності, пропагування нових радянських обрядів. Все це різко знижувало їх культурно-освітню роль, відштовхувало від них значну частину населення. До того ж, на зниження їх можливостей в організації дозвілля впливала примітивна матеріальна база багатьох хат-читальень. Більше половини з них не мали окремих приміщень або розташовувалися в хатах розкуркулених селян, закритих церквах, костьолах, синагогах [4, 1930]. Сучасники досить критично оцінювали стан культурно-освітніх закладів на селі: „У колгоспах на культурно-побутову ділянку не звертають ніякої уваги, відносяться формально. В деяких колгоспах дещо зроблено, дивися, якусь комірчину для хати-читальні відвели, а в ній зачитаний до дірок давній журнал і декілька почесного віку газет,